

شکوه کاشی زرین فام در محراب‌های حرم مطهر رضوی

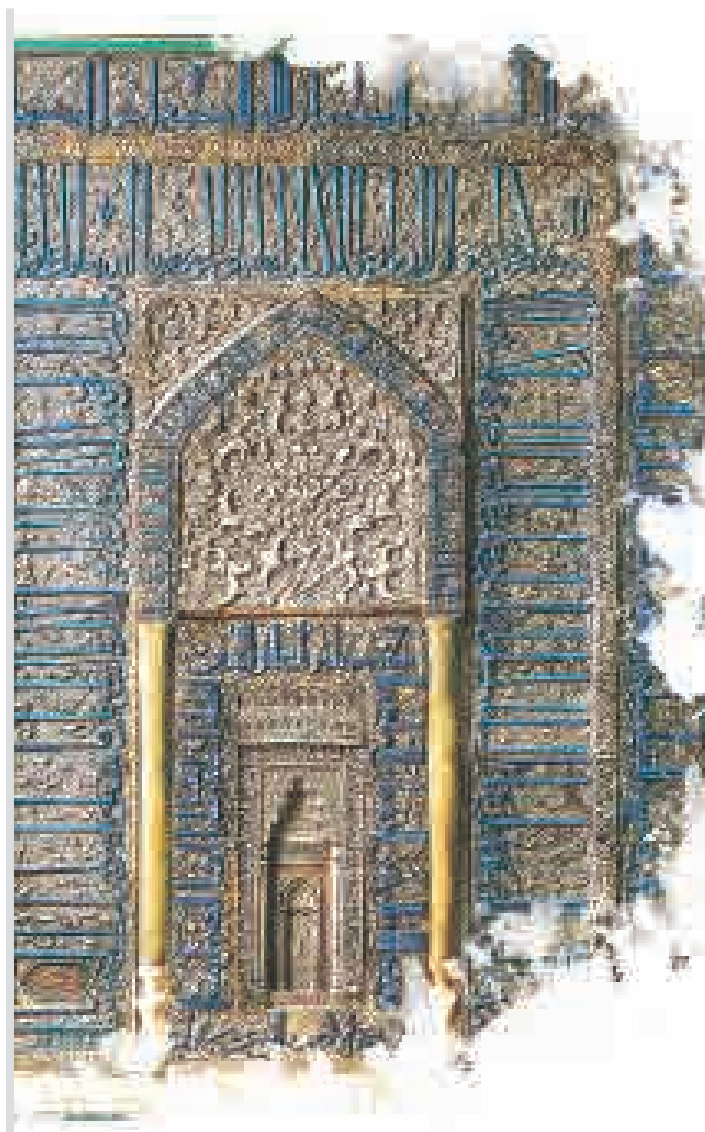
کیانوش معتقدی*

چکیده

در سفالگری ایران، و اثر میان شیوه‌ها و فنون به‌کار برفته در تزئین سفالینه‌ها، نقاشی با لعاب زرین فام یکی از دشوارترین و در عین حال غریب‌ترین روش‌ها است. تنوع رنگ و نمایش قوس و قزح مانند آن، که در اکثر موارد، به‌طور مستقیم حاصل تغییر عواملی همچون ترکیبات پیگمنت‌ها و فعل و انفعالات داخلی کوره است، این فن را به یکی از جذاب‌ترین شیوه‌های تزئین در سفالگری تبدیل کرده است. در همین راستا، سال‌هاست که در زمینه شناخت ویژگی‌ها، فرمول و فن پخت سفال‌های زرین فام، اختلاف نظر فراوانی میان اهل فن و پژوهشگران پدید آمده است. محراب‌های زرین فام حرم امام رضا (علیه السلام) در اوایل سده هفتم هجری همزمان با دست‌یابی سفالگران به فنون پیشرفته لعاب‌سازی، و استفاده از خمیر شیشه برای ساخت بدنه، تولید گردید. فن ساخت و پخت لعاب زرین فام در سده‌های هفتم و هشتم هجری تقریباً منحصر به دو خاندان کاشی‌کار (زید و طاهر) از اهالی کاشان بوده، که نمونه‌های موجود در موزه و حرم امام هشتم (علیه السلام) از جمله بهترین نمونه‌های همکاری میان این دو خاندان سفالگر به حساب می‌آید. در این نوشتار تاریخچه و چگونگی اجرای این نوع کاشی و شکوفایی آن در قرون ششم و هفتم هجری بررسی می‌گردد و همچنین محراب‌های زرین فام حرم مطهر رضوی توصیف می‌گردد.

واژگان کلیدی: کاشی زرین فام، محراب، ابوطاهر کاشانی، ابوزید کاشانی، حرم امام رضا (علیه السلام)، تزئینات معماری.

* پژوهشگر هنر اسلامی

به فرد کاشی زرین فام در جهان به شمار می‌رود.

تصویر ۱: بخشی از محراب زرین فام مسجد میدان کاشان، اثر «حسین بن عربشاه» به تاریخ ۶۲۳ هجری قمری، موزه اسلامی برلین

براساس تحقیقات باستان‌شناسی، اکنون این نکته محرز گردیده که مرکز اولیه صنعت کاشی‌سازی ایران شهر کاشان بوده است. یاقوت حموی نویسنده کتاب معجم البلدان شهر کاشان را با کاشی‌های زرین فام و مینایی‌اش معرفی می‌کند. (حموی، ۱۹۹۵: ۲۹۶) اما مهم‌ترین ویژگی این دوره، ساخت محراب‌های بزرگ و کتیبه‌های پیوسته خطی زرین فام بود.

زرین فام به فن سرو لعابی اطلاق می‌گردد که حاصل آن تشکیل یک لایه فلزی (طلا مانند) با درخشش قوس و قزحی است که در طیف رنگ‌های مختلفی همچون قهوه‌ای، سبز کم‌رنگ، قرمز، نارنجی، زرد، آمبر و نقره‌ای بر روی لعاب از پیش پخته به وجود می‌آید. در این فن پس از پخت اولیه لعاب، لایه نازکی از ترکیبات مختلف مس و نقره به همراه گل اُخری بر روی لعاب از پیش پخته قرار داده می‌شود که پس از حرارت دهی مجدد و در غیاب اکسیژن در اثر شکست مولکولی ترکیبات فلزی یادشده تحت احیاء، لایه نازک فلزی سروی سطح لعاب می‌نشیند و پس از سرد شدن و تمیز کردن قطعه کاشی زرین فام با درخشندگی فلزی قوس و قزحی ظاهر می‌شود. نوع رنگ زرین فام حاصله براساس ترکیب پیگمنت‌ها، میزان و مدت احیاء و طول مدت سرد شدن متغیر است.

تصویر ۲: بخش‌هایی از محراب زرین فام حرم مطهر رضوی، سده لاق، بدنه برجسته با قالب و نقاشی

کاشی زرین فام؛ تاریخچه و فن اجرا

پس از سده سوم هجری با روی کار آمدن سلسله‌های ایرانی همچون آل بویه، سامانیان و طاهریان، سرزمینهای غربی و همچنین خراسان و ماوراءالنهر در زیر لوای حکومت‌های ایرانی به احیای صنعت سفال‌سازی پرداختند و در این رهگذر با تولید ظروف لعاب‌داسر با رنگ و جلای طلایی، که بعدها به زرین فام شهرت یافت، تحولی اساسی در سفالگری اسلامی پدید آمد.

اهمیت آرامگاه امام هشتم شیعیان در ایران و اسرادت و علاقه ایرانیان در حفظ و پاسداری از جایگاه معنوی ایشان در طول تاریخ باعث گردید تا بنای حرم مطهر رضوی به یکی از مهم‌ترین و خریباترین مجموعه‌های آرامگاهی در تاریخ هنر معماری ایرانی-اسلامی بدل گردد. اما اثر میان هنرهای مختلفی که در تزئینات این بنا مورد استفاده قرار گرفته، کاشی‌کاری در فضای داخلی و خارجی بنا سهم عمده‌ای دارد و اثر میان شیوه‌های گوناگونی همچون کاشی‌های هفت‌رنگ، معرق، معقلی و زرین فام، بی‌شک کاشی‌ها و محراب‌های زرین فام موجود در این مجموعه از جمله کم‌نظیرترین آثار زرین فام تاریخ سفال‌سازی ایران به شمار می‌روند.

از نخستین مراکز تولید سفال زرین فام می‌توان اثر شهرهای فسطاط، بصره و سامرا در قرون اولیه هجری در کشور عراق امروزی یاد کرد اما آغاز تولید سفال زرین فام در ایران را باید اواخر حکومت سلاجقه در ایران دانست. احتمالاً کشف لعاب شفاف و پس از آن ابداع کاشی زرین فام نتیجه حضور صنعتگران و سفالگران چینی در دربار عباسی بود که در اثنای پیروزی مسلمانان در جنگ سمرقند در سال ۷۵۱ میلادی اسیر شده و به بغداد فرستاده شدند. اما ایرانیان با فراگیری فنون اجرایی کاشی زرین فام و ساختن کوره‌های متناسب برای تولید آن در شهرهایی همچون کاشان، سلطانیه و گرگان آثاری پدید آوردند که اثر نظر رنگ و تنوع در طراحی و نقش در قیاس با نمونه‌های مشابه تولید شده در دیگر کشورها همچون عراق، سوریه، مصر و اسپانیا جایگاهی ویژه دارد. سفال‌های زرین فام (به ویژه محراب‌ها و کاشی‌ها) نه تنها به سبب جلال و شکوه بلکه از لحاظ ویژگی‌هایی همچون رقم و تاریخ و شمار فراوان آثار به جا مانده در مجموعه‌ها و موزه‌های جهان امروزه یکی از مهم‌ترین و پیچیده‌ترین مباحث در میان هنرمندان و صنعتگران عرصه سفال و سرامیک است. به‌رغم اینکه کاشی‌سازان زرین فام و ساخت بدنه‌های خمیر شیشه‌ای ابداع ایرانیان نیست این سفالگران ایرانی بودند که توانستند هر دو عامل را به سطح جدیدی از تکامل هنری و فنی برسانند، به‌طوری‌که بدون شک آثار باقی مانده اثر دوره‌های مختلف تاریخی این سرزمین هم اثر لحاظ درخشش و زیبایی و هم از نظر تنوع در نقوش، از نمونه‌های منحصر

درخشندگی و شفافیت طلایی سبب می‌شود تا مظهر «روشنی و تابناکی خلوص و پاکی الوهیت» شناخته شود. مسئله ای که در ساخت سفال زرین‌فام اهمیتی ویژه دارد.

همچون که سید حسین نصر گوید: «زیبایی بخشیدن به ماده، موجب زدودن کدورت آن، و تبدیل ماده به مظهری از مراتب برتر وجود، هدف سنتی را به مفهوم هنر قدسی معنا بخشید. شرافت بخشیدن به ماده و تبدیل فلز پست به طلا، تمثیلی از جسم انسان در روز رستاخیز به شمار می‌رود.»

سفال زرین‌فام در قرون ششم و هفتم هجری

علی‌رغم ویرانی کشور و رکود فعالیت‌های هنری در اثر حملات مغولان در قرن هفتم کاشی‌های موزاییکی با نقوش ساده و لعاب فیروزه‌ای، از مهم‌ترین ابداعات ایرانیان در قرون ششم و هفتم بود. اثر آثار به‌دست آمده چنین برمی‌آید که کاشی‌هایی با چنین کیفیت قبل از قرن ششم هجری در ایران ساخته نشده بود و نمونه‌های قبلی با کاشی‌های کارگاه کاشان- که شاخص عالی‌ترین آثار را تولید می‌کردند- در کیفیت ساخت و نقوش کاملاً متفاوت‌اند. گفتنی است، در دوره ایلخانی کاشی‌کاری همانند آجرکاری و گچ‌بری با شیوه‌ای جدید آغاز گردید و جهت تزئین و استحکام بخشی به بنا کاربرد ویژه‌ای یافت. به همین علت باید دوره اوج شکوفایی و پیشرفت کاشی‌های زرین‌فام ایران را پس از انقراض سلسله سلجوقی و دهه‌های آغازین قرن هفتم هجری دانست. با آغاز دوره شکوفای کاشی‌کاری و رواج آن در تزئین بناهای مذهبی همچون حرم امام‌رضا(علیه‌السلام)، مسجد قهرود، امامزاده جعفر دامغان و غیره و علاقه خاص شاهان مغول به تزئین کاخ‌ها همچون کاخ آباق‌خان در تخت سلیمان سنت ساخت کاشی با لعاب زرین‌فام بیش از پیش مورد توجه سفالگران قرار گرفت. لیکن به نظر می‌رسد که مرکز اصلی تولید لعاب زرین‌فام، از ابتدای دوره ایلخانی تا نیمه قرن هشتم هجری همانند دوران قبل در کاشان بوده است. (تصویر ۳)

تصویر ۳. کتیبه نقش برجسته زرین‌فام، به خط ثلث، ساخت کاشان، احتمالاً برای مزار شیخ عبدالصمد نطنزی

بدنه کاشی‌های زرین‌فام همواره به دو شکل تخت یا خشتی با سطح برجسته تولید می‌شد (تصویر ۲) اخرجمله زیباترین کاشی‌های خشتی برجسته می‌توان از کاشی‌های نقش برجسته تخت سلیمان و مرقد امام‌رضا(علیه‌السلام) و حضرت معصومه(علیها‌السلام) یاد کرد. در این شیوه ابتدا قالبی منفی از سطح کاشی (شامل نقشی که برجسته می‌شد) ساخته می‌شد و پس از خشت زنی ابتدا بدنه کاشی پخته و سپس با غرق کردن بدنه در لعاب قلع (لعاب اپک: که ترکیبی است از اکسید قلع و لعاب ترانس)، روی آن را از لایه سفید رنگ پوشانده و دوباره درون کوره می‌پختند. در پخت آخر لعاب زرین‌فام را هنرمند نقاش (که غالباً همان سفالگر و سازنده کاشی بود) روی سطوح برجسته می‌کشید و یا به صورت لایه‌ای بسیار نازک از لعاب در فضای منفی نقش می‌پاشید و اشکال گیاهی و خطوط را با خراش به‌وسیله یک جسم نوک تیز ایجاد می‌کرد. در برخی از نمونه‌ها علاوه بر رنگ سفید زمینه و رنگ زرین‌فام، از لعاب لاجوردی نیز برای قلم‌گیری و یا رنگ اندازی در برخی از قسمت‌ها استفاده می‌شد. البته این عمل در هنگام دومین پخت انجام می‌گرفت.

گفتنی است، بهره‌گیری از بدنه‌هایی از جنس «خمیر شیشه» یا «خمیر سنگ» و ساخت قالب‌هایی از جنس چوب در کنار ساخت کوره‌های متناسب برای احیاء لعاب زرین‌فام در پخت سوم، همه و همه زمینه‌ساز ساخت نمونه‌هایی کمتر نظیر در زمینه ساخت کاشی در ایران بوده است. کوره‌ها اغلب مجهز به کوران، رو و به بالا با ساختاری گرد یا بیضوی بود. یعنی شامل اتاقی در زیر به مثابه آتشدان. ابوالقاسم مورخ دربار مغول و عضو خاندان سفالگر ابوطاهر در کتاب عرایس الجواهر و نفایس الاطایب به سال ۷۰۱ ق/ ۱۳۰۱ م است توضیحاتی درباره فن ساخت و ترکیب مواد زرین‌فام و ساختار کوره‌های آن عرضه کرده است.

گفتنی است درباره رنگ سفالینه‌های زرین‌فام اگرچه بسیاری از رنگ‌ها از جایگاه ویژه‌ای متناسب با فرهنگ هر منطقه برخوردار است باید به خصیصه زرین بودن این کاشی‌ها و محراب‌ها نیز توجه کرد. درحقیقت

دوره ایلخانی

بزرگ‌ترین خانواده کاشی‌ساز کاشان در قرون هفتم و هشتم هجری که به صورت موروثی در این زمینه فعالیت می‌کردند خاندان ابوطاهر کاشانی بودند. همچنین دو استاد مشهور دیگر کاشی‌گر نیز بوده‌اند که نام آن‌ها بر روی ظروف و کاشی‌ها خوانده می‌شود. یکی ابوزید محمدبن ابی زید نقاش مشهور به بطه که خود او در تهیه کاشی‌های اتاقک بقعه و محراب حرم حضرت رضا (علیه‌السلام) در مشهد و سنگ مزار متبرک حضرت معصومه (علیها‌السلام) دست داشت و دیگری سید شمس‌الدین الحسنی که بهترین کارش بشقاب بزرگ متعلق به مجموعه فوپولس است که مجلس اوقات خسرو شیرین را نشان می‌دهد و تاریخ آن جهادی الاخر سنه ۶۰۷ هجری است. با انقراض دولت ایلخانان در نیمه نخست قرن هشتم هجری، عصر طلایی تولید کاشی زرین‌فام پایان یافت. کاشی معرق، و گاه تک‌رنگ جانشین قاب‌های بزرگ زرین‌فام شد.

یکی از بسته‌های مهم معماری که عرصه اصلی کاربرد کاشی زرین‌فام نیز به شمار می‌رود محراب‌های اماکن مذهبی است. شکل کلی محراب‌های زرین‌فام را می‌توان ادامه سنت ساخت محراب‌های گچ‌بری طاق‌نمدار و سنگی دانست. این محراب‌ها را در سطحی برجسته ساخته‌اند و اجزای تزئینی محراب‌های سنگی و گچ‌بری و شکل کلی آن‌ها در این آثار نیز مشاهده می‌شود. سطح این محراب‌ها حاشیه‌سازی و قاب‌بندی شده و بر حواشی کتیبه‌های ثلث، کوفی، نقوش اسلیمی، گل و برگ‌های تزئینی نقش گردیده و یک، دو یا سه طاق‌ها با ستون‌هایی در پایه دارند. همچنین در وسط طاق‌های زرین‌فام معمولاً نقش یک قندیل آویخته وجود دارد. (تصویر ۴)

از طرفی در بیشتر موارد، سنگ قبر برخی از اشخاص را در کنار محراب قرار می‌دادند که عموماً همزمان با محراب ساخته شده بود. اکثر این لوحه‌ها را همین خاندان‌های کاشی‌ساز کاشانی ساخته‌اند و از لحاظ جنس و طرح و نقش با محراب‌های کاشی مطابقت دارند به جز کتیبه‌هایشان که اثر نظر متن با هم اختلاف دارند. قدیمی‌ترین لوحه (سنگ) قبر کاشی زرین‌فام مربوط به لوحه مضجع حضرت معصومه (علیها‌السلام) می‌باشد که در سال ۶۰۲ ق توسط ابن ابی طاهر ساخته شده است. این مجموعه از کاشی‌ها و محراب‌های تاریخ‌دار، را اعضای سه نسل از یک خانواده سفالگر کاشانی ساخته‌اند.

از میان نمونه‌های کاشی زرین‌فام به دست آمده از دوره‌های مختلف هنر سفالگری ایران، شاید قدیمی‌ترین کاشی شناخته شده، کاشی تاریخ‌دار موزه اسلامی برلین باشد، که برای مقبره سید علی بن احمد الحسینی در تاریخ ۵۲۹ ق ساخته شده است.

محراب‌های زرین‌فام حرم مطهر رضوی

ابداع محراب‌های گسترده با انواع خطوط به‌ویژه گونه‌های مختلف کوفی، و به‌کارگیری انواع گره‌های هندسی با نقوش اسلیمی طوماری و گل اسلیمی‌ها در لابه‌لای کتیبه و اسپرهای خط با برگ‌های پهن و نیز گودی و برجستگی نقوش، موجب تحولی عظیم و خلق شاه‌کارهای عظیم در تزئینات محراب‌های دوره ایلخانی گردید. در همین راستا، در حرم مطهر امام رضا (علیه‌السلام) نیز سه محراب زرین‌فام وجود دارد که با نام‌های پیش روی مبارک، بالای سر و پایین پای مبارک شناخته شده‌اند، و طی فعالیت‌های ساختمانی در سال‌های ۱۳۴۰-۱۳۴۴ ش اثر محل اصلی خود جدا و در محل موزه آستان قدس نگهداری می‌شود. بنای آرامگاه امام هشتم نه تنها مرکزی دینی، بلکه در تمام روزگاران نهادی سیاسی با منزلتی والا بوده است. این بنا همواره در کانون شهر مشهد، در برگیرنده تمام کارکردهای معنوی و مادی بوده است.

گفتنی است کاشی‌های زرین‌فام نیز در تزئینات داخلی روضه منوره حرم استفاده گردیده، که در شکل‌ها و اندازه‌های مختلفی همچون ستاره هشت‌پر در اندازه‌های مختلف، ستاره شش‌پر، چلیپا (صلیبی) و چهارگوش (با نقوش برجسته)، همچنین شش و هشت ضلعی خشتی با نقاشی زرین‌فام هم‌زمان با ساخت محراب‌ها تولید و در آنجا نصب گردیده است. البته گاهی نیز به مقتضای محل نصب به اندازه‌های غیر معمول و همراه با کتیبه ساخته می‌شده است. درحقیقت هنرمندان اسلامی در زمان‌های مختلف و مکان‌های گوناگون، اصول هندسی را در طرح الگوهای عملی در پیشه خویش به کار می‌گرفتند و براساس نظم و تکرار نقش مبنایی، طرح را در سراسر

تصویر ۴. دو محراب زرین‌فام با کتیبه ثلث و نقوش قندیل (چراغ) در طاق‌های سرپوش، دوره ایلخانی، موزه ویکتوریا آلبرت، لندن

کاملاً منطبق بود و تنها نیازمند متنی مقدسی بود تا کلام الهی را بر بناهای مذهبی همچون حرم مطهر رضوی در برابر چشم همگان متجلی سازد. (پوپ، ۱۳۸۹: ۱۵۵۱)

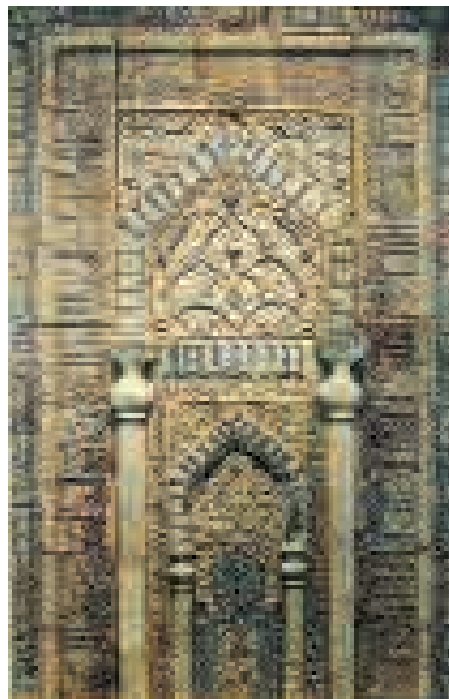
الف. محراب پیش روی مبارک

از میان محراب‌های زرین‌فام دارای تاریخ ساخت، محراب زرین‌فام حرم مطهر رضوی اثر مشترک ابو زید و محمدبن ابی طاهر کاشانی به تاریخ ۶۱۲ق احتمالاً قدیمی‌ترین نمونه از محراب‌های با شکوه زرین‌فام ایرانی است. این محراب دارای امضاء هر دو هنرمند و نام بانی است.

این اثر با ابعاد ۲۷۳ × ۲۲۰ سانتی‌متر، بر دیوار جنوب غربی روضه رضوی پیش روی مبارک نصب بوده است. این محراب را به سفارش عبدالعزیز بن آدم قمی ساخته‌اند و دارای سه طاق نما و دو سردیف کتیبه در حاشیه است. کتیبه‌های اصلی به خط کوفی به رنگ زیر لعابی لاجورد، آیات ۱۱۴ تا ۱۱۶ سوره هود (حاشیه اول)؛ آیات ۱۴۴ و ۱۴۵ سوره بقره به خط ثلث به رنگ زیر لعابی لاجورد (حاشیه دوم)؛ آیه ۲۸۵ سوره بقره به خط کوفی (طاق نما اول)؛ بخشی از آیه ۱۵۳ سوره بقره کوفی تزئینی (حاشیه پایین طاق نما دوم و سوم)؛ و آیه ۵۶ سوره احزاب (حدفاصل طاق نما اول و دوم)؛ آیات ۱۸ و ۱۹ سوره آل عمران (حاشیه دوم طاق نما دوم)؛ آیه اول سوره فتح (زیر طاق نما سوم)؛ سوره توحید (روی طاق نما سوم)؛ و حدیثی از امام علی (علیه السلام) در حاشیه آن است. کتیبه‌های فرعی محراب به خط نسخ، با فن خراش بر لعاب در فضاهای خالی و نقاطی که احتمالاً از قبل پیش بینی نگردیده، نوشته شده است. متن این دو کتیبه در بردارنده نام بانی محراب یعنی عبدالعزیز بن آدم و دعای خیر در حق او و همچنین نام سازنده محراب یعنی محمدبن ابی طاهر است. (تصویر ۶)

یک سطح می‌گسترده. ستاره هشت‌پر همچون شبکه اصلی الگوی پایه، بهترین دستگاه هندسی-عملی اندازنده‌گیری بود که در جایی که محاسبات ریاضی غیرممکن به نظر می‌رسید، قابل دست‌یابی به حساب می‌آمد. (عضامر السعید، ۱۳۶۳: ۲۱)

کتیبه‌های محراب‌ها و کاشی‌های زرین‌فام نیز که بر مبنای همین تقسیمات هندسی طراحی گردیده، عموماً با مضمون ادعیه، آیات، احادیث، اشعار عرفانی، نام سازنده و گاهی نام سفارش دهنده، و با استفاده از خطوطی

تصویر ۵. محراب زرین‌فام مسجد حیدرآباد کاشان، اثر محمدبن عمر شاه، دوره ایلخانی، دوره اسلامی برلین

تصویر ۶. رقم سازنده و نام بانی در دو کتیبه محراب زرین‌فام حرم مطهر رضوی.

همچنین مجموعه‌ای از کاشی‌های نقش برجسته زرین‌فام نیز در پیشانی

سر در ورودی روضه منوره وجود دارد، که در بخش پایانی متن آیات این کتیبه، رقم هنرمند و نام بانی را همانند محراب به صورت برجسته نوشته‌اند.

گفتنی است تاریخ ساخت محراب در کتیبه بزرگی در

همچون انواع کوفی، نسخ، سراق و توقیع تزئین گردیده است. (تصویر ۵) به این ترتیب مشاهده می‌شود که صورت این کاشی‌ها و محراب‌ها متشکل از شکل کالبدی، طرح و نقش و رنگ به قصد دست‌یابی به برترین مرتبه جاودانگی با یکدیگر ترکیب ویژه‌ای را پدید می‌آورند که معانی جمع آمده در آن، به چنان وحدتی رسیده که گویی تنها در همین صورت ممتاز منحصر به فرد می‌توانسته هویدا شود.

سنت ساسانی آراستن قلمه ستون‌ها با نقش‌های مغایر با کاربرد معماری در هنر اسلامی ایران تداوم یافت. این تداوم به‌طور غیرمستقیم در جایگاه قنديل در آثاری که به نقش محرابی در قرون بعدی پدید آمد، همچنین از آغاز قرن هفتم هجری کارگذاشتن قطعات کاشی، خصوصاً در سطح سروکار، بسیار رواج یافت. نقش‌های گیاهی، اسلیمی و نقوش در هم تنیده هندسی و بیش از همه کتیبه‌های خوشنویسی این شیوه با کتیبه‌های مستطیل

تصویر ۹. محراب بالای سر مبارک، اثر علی بن محمد بن طاهر کاشانی، تاریخ ساخت: ۶۴۰ ق.
اندازه: ۲۰۴ × ۱۲۴ س. م.

توانایی هنری علی بن محمد در دهه‌های میانی سده هفتم هجری شکوفا گردید به طوری که بزرگ‌ترین اثرش راه، یعنی مجموعه کاشی‌ها و محراب زرین فام امامزاده یحیی دس ورامین که امروزه در موزه دانشگاه فیلاذلفیا نگهداری می‌شود اجرا کرد. او همچنین محراب زرین فامی را به تاریخ ۶۶۳ ق ساخت که در آرامگاه نجف نصب گردید.

ج. محراب پایین پای مبارک

این محراب با اندازه ۲۲۸ × ۱۸۰ س. م سه طاق نما و دو حاشیه دس اطراف دارد. دس پایه طاق‌های بزرگ‌تر، دو نیم‌ستون با سر ستون وجود دارد که پایه این ستون‌ها اثر بین رفته و دوباره آن را با سنگ مرمر باخسازی کرده‌اند. بر روی محراب آیات ۵۵ تا ۵۷ سوره مائده (حاشیه اول)، آیات ۷۸ تا ۸۰ سوره اسراء (حاشیه دوم)، آیات ۱ تا ۷ سوره مؤمنون (حاشیه طاق‌های دوم)، آیه ۱۸ و ۱۹ سوره آل عمران (طاق‌های اول)، آیه‌های ۲۸۵ و ۲۸۶ سوره بقره (طاق‌های سوم) با خطوط ثلث، کوفی و نسخ کتابت کرده‌اند. رقم سازنده اثر بین رفته اما بدون شک این محراب نیز از ساخته‌های کارگاه طاهر در کاشان است. در حاشیه طاق‌های بزرگ چنین آمده است: «در سال ۱۴۰۱ ق تعمیر شده شیخ حسین و دیگران» (تصویر ۱۰).

حاشیه پایین محراب به خط ثلث برجسته با لعاب لاجوردی بر زمینه‌ای از اسلیمی‌های در هم پیچیده زرین فام چنین نوشته اند: «فی ربیع الاخر سنه عشر و ستمایه». (تصویر ۷)

تصویر ۷. تاریخ ساخت در حاشیه پایین محراب

همچنین رقم محمد بن ابی خرید نقاش که احتمالاً کار نقاشی و خوشنویسی بخشی از محراب را بر عهده داشته در مرکز محراب و در حاشیه پایینی طاق‌های دوم با خط رقاع با لعاب زرین فام نوشته شده است. تصویر ۸. امضای ابوزید روی تعدادی از کاشی‌های ستاره‌ای شکل، به تاریخ اولین دهه سده هفتم هجری (بین ۶۰۰ تا ۶۱۷ ه. ق) و نیز نقاشی‌هایی بر ظروف زرین فام نیز دیده شده است.

تصویر ۸. رقم زید بن محمد بن ابی خرید نقاش، در محراب پیش روی مبارک، تاریخ ۶۱۲ ق، کاشان

ب. محراب بالای سر مبارک

این محراب که اثر نظر ابعاد کوچک‌ترین محراب از این مجموعه به حساب می‌آید، دس تاریخ ۶۴۰ ق در کاشان و به دست علی بن محمد ابی طاهر ساخته شده است. نام سازنده این اثر را دس کتیبه بزرگی در حاشیه پایین محراب به خط برجسته ثلث جلی به رنگ لاجوردی نوشته اند. این محراب به دلیل جداسازی نامناسب از محل خود، آسیب‌های فراوانی دیده. این اثر یک حاشیه دارد که درون آن دو طاق نما با پایه و سر ستون‌های گلدانی شکل وجود دارد. بر روی محراب آیات ۷۸ و ۷۹ سوره اسراء (حاشیه اصلی)، آیه ۱۸ سوره آل عمران (طاق‌های اول)، آیات ۱۹۰ و ۱۹۱ سوره آل عمران (حاشیه طاق‌های دوم) با خطوط ثلث و نسخ نوشته شده است. (تصویر ۹)

این محراب اثر نظر طراحی حتی از محراب مسجد میدان کاشان اثر محمد بن عربشاه نیز ساده‌تر است. با این همه سازنده آن علی بن محمد سعی کرده است که در قالب‌گیری و طراحی پیرو شیوه با صلابت و برجسته پدرش باشد. وی احتمالاً طراحی و اجرای محراب بزرگ دیگری را نیز برعهده داشته، که قطعاتی از آن در کاوش‌های باستانی شهر قدیمی گرگان یافت شده و مهدی بهرامی در کتاب سفالینه‌های گرگان گزارش کاملی از آن عرضه کرده است. ظاهراً به سبب کاشی رقم‌دار موجود، وی همان قالب محراب حرم مطهر رضوی، که در سال ۶۴۰ ق به کار برده بود را دوباره استفاده کرده است.

گفتنی است، هماهنگی میان کتیبه‌های خوشنویسی و تزئینات زمینه، در کنار قالب گیری کم نظیر نقوش اسلیمی برجسته در محراب‌ها و کاشی‌های حرم مطهر امام هشتم (علیه‌السلام) که هنوز زنده و منظم هستند، مجموعه‌ای چشم نواز و منحصر بفرد از شکوه هنر سفالگری ایرانی در قرون هفتم و هشتم هجری را به نمایش می‌گذارند، که بازنگری و تجزیه و تحلیل آن از هر منظر مفید و مورد نیاز هنرمندان و محققین امروز به شمار می‌آید.

تصویر ۱۰. بخش‌های میانی محراب زرین‌فام پایین پای مبارک، نقوش برجسته اسلیمی و کتیبه به خط کوفی

در این باره پوپ در کتاب سیری در هنر ایران در گزارشی در خصوص تزئینات حرم امام هشتم (علیه‌السلام) این گونه آورده است: «تا این که سلطان محمود ایلک خانی انر خاندان آل افراسیاب حرم را بازسازی کرد و گنبدی رفیع بر فراز آن برپا ساخت. دخترش، شاهدخت ترکان زمرد (خواهرزاده سلطان سنجر سلجوقی) به سال ۵۱۲ق حرم را با کاشی‌های زرین‌فام مزین ساخت. از کاشی‌هایی که در گزارش پوپ آمده، نمونه تصویری موجود نیست ولی ظاهراً نام سلطان سلجوقی، ملکه ترکان زمرد و شخصی به نام الحسن بن محمد و تاریخ فوق به وضوح خواننده شده، اما واتسون تاریخ این کاشی‌ها را ۶۱۲ق می‌داند که منطقی می‌نماید.

کاشی‌های زرین‌فام ستاره‌ای شکل و کتیبه‌داسر روضه منوره نیز در کنار این سه محراب انر اهمیت ویژه تاریخی- هنری برخوردارند چرا که نقطه اوج موفقیت و پیشرفت فنی- هنری سفالگران زرین‌فام کاشان به حساب می‌آیند، که بررسی و معرفی آن‌ها فرصتی دیگر می‌طلبد. (تصویر ۱۱)

تصویر ۱۱. کاشی‌های زرین‌فام کتیبه‌دار و ستاره‌ای از ازاره روضه منوره حرم رضوی، قرن هشتم هجری.

کتاب‌نامه

- عظام السعید و عایشه پارمان (۱۳۶۳). نقش‌های هندسی در هنر اسلامی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، سروش.
- نصر، سید حسین (۱۳۷۰). «هنر قدسی در فرهنگ ایران»، مجموعه مقالات در جاودانگی و هنر، ترجمه سید محمد آوینی، تهران، برگ.
- واتسون، الیور (۱۳۸۲). سفال زرین‌فام ایرانی، ترجمه شکوه ذاکری، تهران، سروش.

